

Станіслава Каралевіч, Брэст, Беларусь

ЧАС ЯК ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ КАТЭГОРЫЯ Ў ЛЕТАПІСНЫМ ТЭКСЦЕ

Час – катэгорыя філасофская, культуралагічная, антрапалагічная, гістарычная – адным словам, універсальная. Яна знаходзіць абавязковае адлюстраванне ў моўнай карціне свету кожнага з народаў. Гэта адзін з ключавых канцэптаў, таму яго даследаванне нязменна з'яўляецца мэтазгодным і важным.

Цікавы матэрыял для вывучэння моўнай сферы названага канцэпта ўтрымліваюць тэксты старарускіх і старабеларускіх летапісаў. Час – неад'емная рыса летапіснай мовы. Ён абавязкова прысутнічае у тэксце летапіснага твора як твора гістарычнага. Існуе нават спецыяльнае паняцце "летапіснага часу", ці "часу анналаў", згодна з якім апісваемая падзея падаецца як здзейсненая ў нейкі момант ці ў "пункце" часу.

Мы засяродзім увагу на сродках і спосабах моўнага выражэння часавых паняццяў у тэкстах некаторых старарускіх і старабеларускіх летапісных твораў (іх пералік і скарачэння абазначэнні гл. у канцы артыкула [1]). Асноўная ўвага звернута на старарускі і старабеларускі тэксты пачатку XVII стст. – Пскоўскай летапіснай аповесці пра падзеі Смуты і Баркулабаўскага летапісу. Паколькі старарускі тэкст меншы па аб'ёму, матэрыял для назіранняў дапоўнены дзвюма невялікімі летапіснымі аповесцямі канца XV ст. Усе тэксты належаць да мясцовага, абласнога летапісання, адлюстроўваюць сучасныя летапісам падзеі. Стваральнікі кожнага з гэтых твораў, несумненна, высокаадукаваныя людзі свайго часу, пры гэтым іх творы напісаны дэмакратычнаю, самабытнаю моваю.

Час у гэтых помніках летапісання прадстаўлены надзвычай багата і разнастайна. У сістэму тэмпаральных абазначэнняў уваходзіць шэраг тэматычных груп, сярод якіх вылучаюцца агульныя назвы і назвы адрэзкаў часу (ст.-руск: *время, индикт* – па царкоўнаму летаблічэнню пятнаццацігадовы перыяд часу, адлік якога вядзецца з 1 верасня" [2], *год, лѣто, мѣсяц, неделя, день, час*; ст.-бел.: *рок, лѣто, неделя, тыдень, тыждень, день, свято, година, хвиля*), фазы месяца (ст.-бел.: *молодик*), пор года (ст.-руск: *осень*; ст.-бел.: *весна, лето, зима, восень*), месяцаў (ст.-руск: *май, июль /иуль, иуний, август, сентебр, ноেমврий*; ст.-бел. *генварь, март, май, септебр, септеврий, вресень, октобр, октоврий, ноембр, декабрь*), дзён тыдня (ст.-руск: *понедельник, четверток, пяток / пятница, субота, недѣля /недиля* (наўгародскі дыялект), ст.-бел.: *понеделок, второк /олторок, середа, пятница, субота, недѣля*), сутачнага часу (ст.-руск: *вечер*, ст.-бел.: *вечер, ночь, полудень*) і г.д.

Мікрасістэмы з гэтым значэннем у старарускіх і старабеларускіх тэкстах адрозніваюцца па колькаснаму складу, ёсць і фармальныя

адрозненні. Кожны з тэкстаў выкарыстоўвае словы адпаведнай мовы. Напрыклад, старарускай лексеме агульнаславянскага паходжання *год*, якая, дарэчы, паводле думкі даследчыкаў [3], першапачаткова мела сінкрэтычнае значэнне "час", "адрэзак часу", адпавядае у беларускім тэксце слова *рок*. Апошняя таксама лічыцца словам агульнаславянскага паходжання, паколькі яго зыходная семантычная структура была сінкрэтычнай і ўключала значэнні "тэрмін", "год", "лёс". Аднак у старарускай мове яно не захавала часавых значэнняў.

Належаць да гэтай сістэмы і шматлікія прыслоўныя выразы і прыслоўі, якія характарызуюць адносіны паміж мінулым, будучым і цяперашнім часам (ст.-руск: *на утрия, по рану, о полночи, на срок, не по мнозе времени, потом, вскоре, и в той час, того же часу, последи, в ту пору, прежде сего, по сем, некогда*; ст.-бел.: *о полудни, зранку аж до вечера, по године, неоднократно, вже, вже, назаутрее, зараз*). Акрамя таго вылучаецца шэраг апісальных выразаў рознай структуры і семантыкі, паміж якімі ёсць істотныя адрозненні у дакладнасці абазначэння часу, параўн.: *тогда і Того ж року 1578 на святой недели у во вторник о полудни матка пана Баркулабова... переставилася* (Б, 177)

Такая разнастайнасць тэмпаральных абазначэнняў тут невыпадковая. Д.С. Ліхачоў зазначаў аднойчы, што час у летапісах наогул не адзіны. Вучоны, праўда, меў на ўвазе адлюстраванне разнастайных сістэм часу ў розных летапісах і іх частках на працягу іх шматвяковага існавання [4]. Аднак, як сведчыць моўны матэрыял разглядаемых тэкстаў, у выяўленай тут лексіка-семантычнай парадыгме часу найперш адбіліся розныя ўяўленні пра гэты канцэпт, што існуюць у карціне свету славян.

Згодна з адным ўяўленнем, час – гэта адрэзак, мера, даўжыня (*ад і да*), гэта ч а с я к п р а ц я г л а с ц ь. Лінейнае разуменне часу ўзнікла ў еўрапейскай культуры ў сувязі з Бібліяй, звязана, галоўным чынам з біблейскім вобразам свету, з уяўленнямі пра яго "пачатак" і "канец". Такі час характарызуе змены эпох і пакаленняў, буйных падзей у жыцці грамадства і складае сутнасць летапісаў, іх неад'емную рысу, бо з'яўляецца для летапісца прадметам адлюстравання.

У разглядаемых летапісах адлюстраваліся розныя сістэмы адліку часу, звязаныя з біблейскім прадстаўленнем пра пачатак свету. У старарускіх тэксах часавым арыенцірам, відавочна, выступае ўзнікненне свету* : *В лѣто 7115-го* (П, 148). Аўтар беларускага тэксту вядзе адлічэнне часу ад нараджэння Хрыста: *лета божого нарожєня 1545* (Б, 174). Варта зазначыць, аднак, што беларускі летапісец ведае пра абедзве сістэмы

---

* Адлік часу у стараславянскай, старажытнарускай і старарускай мовах да 1700 года вёўся з дня так званага стварэння свету, якое, паводле Бібліі, адбылося за 5508 год да нараджэння Ісуса Хрыста. Да канца 17 ст. новы год пачынаўся на Русі з сакавіка або з верасня. Толькі з 1701 г. было прынята рашэнне лічыць пачаткам новага года са студзеня.

летаблічэння. Ён ужывае (у кантэксте ацэнкі полацкага ўладыкі, што ўвёў так званы "новы стыль") цікавае метанімічнае абазначэнне зыходных пунктаў адлічэння часу: *совершенно на владычество Полоцкое Нафанаила Терлецкого, начальника новому календару беззаконному... Как того зовут, хто то пода? Ни Моисей, ни Христос!* (Б, 182). У старабеларускім тэксте, дарэчы, зафіксаваны яшчэ адзін цікавы выпадак абазначэння лінейнага часу – своеасаблівыя перыфрастычныя абазначэнні біблейскіх перыядаў. Параўн.: *Лет две тисечи без закону пред потопом. Лет две тисечи зь законом со обрезанием. Лет две тисечи зь евангелием, то есть христианство* (Б, 178).

Падкрэслім, што ў разглядаемых летапісах выступае уласна "гістарычны час": падзея падаецца наступным чынам: яна мае перадгісторыю і наступную гісторыю, таксама вядомую таму, хто піша. Гэта яшчэ адно ўяўленне пра час – як час, д а д з е н ы ц а л к а м, такі, пры якім мінулае, будучае і сучаснае адначасова ўсведамляецца чалавекам, прысутнічае ў яго рэчаіснасці як рухомы паток. Адлік у гэтым патоку вядзецца адносна чалавека, і пры гэтым чалавек ў патоку часу можа быць павернуты не спіной да яго, а тварам. Пра гэта сведчыць зваротны адлік, напрыклад: за *20 лѣт до скончания седмыя тысяци* (Н, 386), а таксама выразы накшталт: *каждому.., кому бы ведати належало, нынешним и напо том будучим* (Б, 179); *обещуючи на потомные часы* (Б, 180); *назавтрее*. Тут час гістарычны, ён пражываецца летапісцам уперад.

Гістарычны час – канцэпт нацыянальны, таму ў якасці часавых арыенціраў, пунктаў адліку ў разглядаемых тэкстах аказіянальна выступаюць і падзеі ўласнай гісторыі: Напрыклад: *от того святого великаго князя Владимира и до сего господина великаго князя Ивана Васильевича* (М, 378); *Отчина моя естя ... изначала: от дѣд, от пра дѣд наших, от великаго князя Владимира, крестившего землю Рускую, от правнука Рюрикава, первого великаго князя в земли нашей; и от того Рюрика* (М, 380). Гэты паэтычны адлік часу ўяўляе сабой вобразнае адлюстраванне айчыннай рускай гісторыі.

У летапісным сюжэце многае ўзнікае спантанна, пад уздзеяннем спосабаў, якімі вялося летапісанне, таму аказіянальна ў якасці пунктаў адліку часу могуць таксама выкарыстоўвацца любыя, нават нязначныя падзеі. Напрыклад, у старарускім помніку: *после тех прихода стоял ... князь великий 11 день; прииде ... на Москву наперед прихода великаго князя из Новагорода*. (М, 398). Адпаведныя прыклады ўтрымлівае і кантэкст Баркулабаўскага летапісу: *битва была по выезде моем с Подвислицы* (Б, 184); *По выеханью козаков и литвы* (Б, 183).

Асаблівае месца ў сістэме тэмпаральных абазначэнняў займаюць назвы хрысціянскіх свят. Гэта не толькі памяць пра падзеі свяшчэннай гісторыі – яны паўтараюцца у хрысціянскім календары і таму ў календары народным спрадвеку выступаюць арыенцірам у часе. Падчас аналізу

кантэкстаў не толькі выяўлена шмат адпаведных прыкладаў, але і заўважана, што часцей выкарыстоўваюцца назвы не строга царкоўныя (як, напрыклад, ст-рус.: *на память святого отца Мефодья епископа патормска; на память святых великомученик Бориса и Глѣба*, а, так бы мовіць, адаптаваныя да паўсядзённага ўжытку, "дэмакратызаваныя". Параўн.: *на Троецкой недели; после Петрова дни; в масляные заговена; на заговѣние на Оспожинѣ, в самый чистый понедельник Великого поста* і інш. – у старарускіх тэкстах; *на запусы великие мясные, до великодня, за тыдень пред святым Николою, на самый день Петра и Павла светаго; на Фоминой недели; (жали на три недели) по Покрове, на святого Юря (мороз)* і г.д. – у старабеларускім тэксте. Такое актыўнае ўжыванне назваў царкоўных свят службыць паказчыкам стабільнасці, замацаванасці ў моўнай карціне свету летапісцаў і іх адрасатаў паняццяў хрысціянскай рэлігіі. Дарэчы, матэрыял беларускага летапісу сведчыць, што адлік часу па царкоўных арыенцірах мог весціся і на працягу дня: *по ранной службе; (яко бы вже) к вечерни звонити час*).

Існуе яшчэ адно канцэптualaнае вызначэнне разглядаемай катэгорыі, найбольш старажытнае, – паняцце *ц ы к л і ч н а г а* часу [5]. У такім часе адсутнічаюць пачатак і канец, усё ў свеце паўтараецца па кругу (гэтае ўяўленне пра час адбілася, дарэчы, у выразе *круглы год*). Такое разуменне часу па паходжанню звязана з цыклічнымі з'явамі прыроды – узыходам і заходам сонца, наступленнем вясны, зімы і г.д., нараджэннем і паміраннем месяца і падобн., суадносна з паняццем нейкіх прамежкаў, порцый часу, з колам падзей, ахопленых пэўным часам.

Змест разглядаемых помнікаў у кожнай з моў неаддзельны і ад такога ўяўлення пра час. Прыярытэтнай тэмай абласных, мясцовых летапісаў з'яўляецца тэма народнага жыцця, таму земляробчаму цыклу работ, што складае самую сутнасць існавання чалавека, тут належыць значнае месца. Гэта абумовіла ў лексіка-семантычнай групе высокачастотнае ўжыванне слоў са значэннем "пэўны адрэзак, мера часу". Такое старажытнае значэнне ў старарускіх летапісах рэпрэзентуе лексема стараславянскага паходжання *время*. У рускай мове яна этымалагічна выводзіцца з караня **virt-*, што суадносіцца з дзеясловам "*вертеть*", і адлюстроўвае менавіта архаічнае ўяўленне пра час як "кругазварот".

Гэтае слова было надзвычай высокачастотным у агульнай мове ўсходніх славян (Слоўнік старажытнарускай мовы XI-XIVстст. фіксуе болей за 1000 словаўжыванняў) і мела сінкрэтычную семантычную структуру, дзякуючы чаму ў розных кантэкстах магло рэалізаваць, акрамя значэнняў "форма існавання матэрыі", "перыяд, эпоха", і значэнні "прамежак часу" "пэўны адрэзак часу" [6]. У разглядаемых старарускіх помніках гэтае значэнне выразна, хаця і рэдка, прачытваецца ў асобных кантэкстах, напрыклад: *И бысть того гладного времени, и мору, и осадного сидѣния от литвы и от рускихъ воров и нѣмецъ 8 лѣтъ* (П, 158).

Да гэтай жа мікрасістэмы, як засведчылі старарускія тэксты, належаць лексемы *год*, *лѣто* (год), *осень*, *месяц*, *неделя* (*неделя*), *день*. Напрыклад: *Тое ж осени; на Троецкой недели; того же мѣсяца; Пятсот бо летъ и 4 въ крещении быша; стоял туто князь великий 11 день*.

У старабеларускім тэксце таксама выступае шэраг слоў з аналагічным значэннем. На чале мікрасістэмы стаіць лексема *час*, бо і ў яе семантычнай структуры ёсць значэнне "прамежак часу", напрыклад: *час не малый стравили*. У складзе групы, акрамя гэтага, выступаюць словы *рок* (год), *лѣто* (год), *лето* (пара года), *неделя*, *тыждень*, *час*, *година*, *хвиля*. Напрыклад: *Ехал рок; маль не через все лето; Вода вешняя стояла ... тыждень; На санех ездил по святе Велебном недели две; казанье вчинил на две године княжа; по малой хвиле*.

Параўнанне розных кантэкстаў сведчыць, што ў помніках старабеларускага і старарускага летапісання ў сістэме абазначэнняў часу найперш заўважаецца падабенства. Гэта тлумачыцца ўстойлівымі традыцыямі летапісання, агульнасцю веравызначэння і арыентацыяй на царкоўны каляндар, функцыянаваннем інтэрнацыянальных найменняў каляндарнага часу, звязаных з юліянскім календаром.

Разам з тым абазначэнні часу адрозніваюцца па ступені дакладнасці, па "пунктах адліку", па суадноснасці з тым ці іншым календаром, па аўтарскіх ўяўленнях пра час, па ўдзельнай вазе народных і афіцыйных найменняў, па этымалогіі.

Своеасаблівасць напаўнення лексіка-семантычнай катэгорыі "час" праяўляецца і ў кантэкстных найменнях. Заўважаны адрозненні культуралагічнага плану, бо гісторыя мае нацыянальную адметнасць, для кожнага этнасу важнымі выступаюць свае гістарычныя вехі, якія могуць быць часавым арыенцірам. Для Русі, напрыклад, гэта пачатак Рурыкавай дынастыі, увядзенне хрысціянства і г.д.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- [1] Псковская летописная повесть о Смутном времени (П) // Памятники литературы Древней Руси: Вт. пол. XV в. – М.: Худ. лит., 1982. С. 376 – 409; Московская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород (М); Новгородская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород (Н) // Памятники литературы Древней Руси: Конец XVI – нач. XVII вв. – М.: Худ. лит., 1987. С. 146-161; Баркулабовская летопись (Б) // Полн. собр. русских летописей, т. 32. Белорусско-литовские летописи. М.: Наука, 1975. С. 174-192. (У дужках падаюцца старонкі; графіка прыкладаў спрошчана).
- [2] Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) – М. : Русский язык, 1990. Т. IV. С.155.
- [3] Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикологии: Древнерусский период. – М. : Изд-во МГУ, 1956. С. 137.
- [4] Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы – М. : Наука, 1979. С. 254.
- [5] Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М. : Акад. Проект, 2004. С. 114–115.

[6] Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.)– М.: Русский язык,1988. Т. I. С. 493–497.